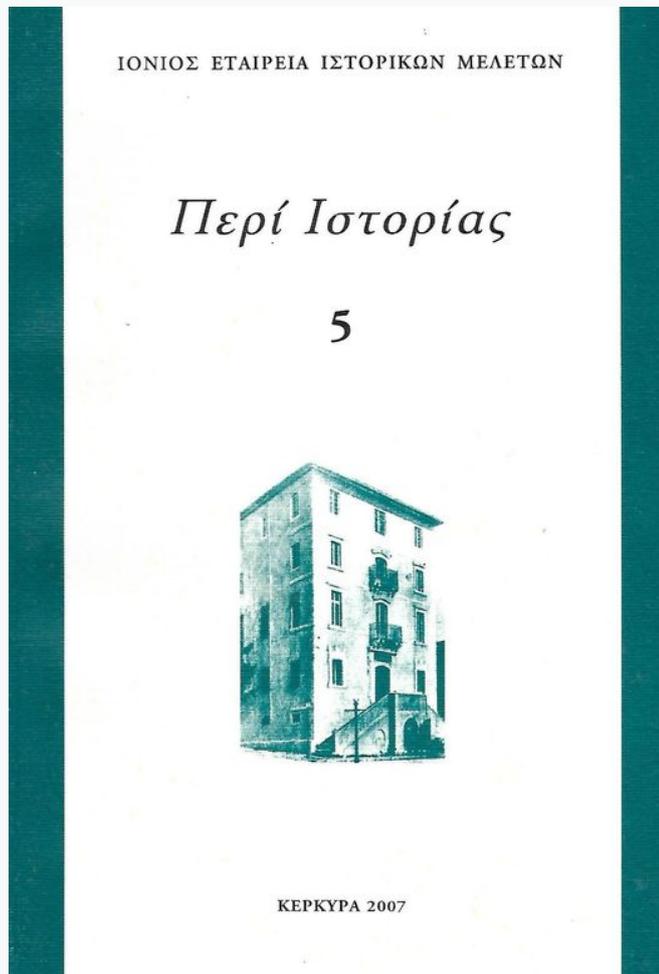

Peri Istorias

Vol 5 (2007)

Το κάστρο της Κασσιώπης

Σωτήρης Βογιατζής, Σοφία Ραπτάκη

doi: [10.12681/p.i.24836](https://doi.org/10.12681/p.i.24836)

To cite this article:

Βογιατζής Σ., & Ραπτάκη Σ. (2020). Το κάστρο της Κασσιώπης. *Peri Istorias*, 5, 13–34.
<https://doi.org/10.12681/p.i.24836>

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΚΑΣΣΙΩΠΗΣ*

Σωτήρης Βογιατζής - Ασπασία Ραπτάκη

Α. Γενικά.

Η Κασσιώπη είναι παραλιακή κωμόπολη της Κερκύρας και σημαντικό λιμάνι, που βρίσκεται στις υπώρειες του όρους Παντοκράτωρ. Η θέση της αυτή, 36 χιλιόμετρα ΒΑ της Κέρκυρας σε μικρή απόσταση από τις αλβανικές ακτές και τη πόλη των Αγίων Σαράντα, στο στενό πέρασμα ανάμεσα στο νησί και την ηπειρωτική χώρα και απέναντι από το γνωστό από την αρχαιότητα λιμάνι του Βουθρωτού, δεν μπορεί παρά να έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ιστορία της. Στην αρχαιότητα, υπήρξε, επίσης θέρετρο πλουσιών Ρωμαίων όπως μαρτυρούν τα ανασκαφικά δεδομένα¹ και οι ιστορικές πηγές².

Για την ίδρυση της αρχαίας Κασσιώπης υπάρχουν δύο θεωρίες³:

α) ότι ιδρύθηκε από τον βασιλέα Πύρρο της Ηπείρου, όταν μετέφερε κατοίκους από την Κασσόπη της Ηπείρου για να διευκολύνει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του στην Ιταλία και

β) ότι ιδρύθηκε από πρόσφυγες από την πόλη της Κασσόπης της Ηπείρου, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Κέρκυρα μετά την καταστροφή της από τον Ρωμαίο στρατηγό Αιμίλιο Παύλο 168 π.Χ. Μετά την καταστροφή της η Κασσόπη της Ηπείρου εγκαταλείφθηκε δια παντός από τους κατοίκους της, θεωρείται μια από τις λίγες ελληνικές πόλεις των ιστορικών χρόνων, η οποία, αφού εγκαταλείφθηκε, δεν ξανακατοικήθηκε πλέον⁴.

Κοντά στο λιμάνι της Κασσιώπης, σε σημείο που να είναι ορατή από τα διερχόμενα πλοία, κτίστηκε η εκκλησία της Παναγίας της Κασσωπίτρας (εικ.1).

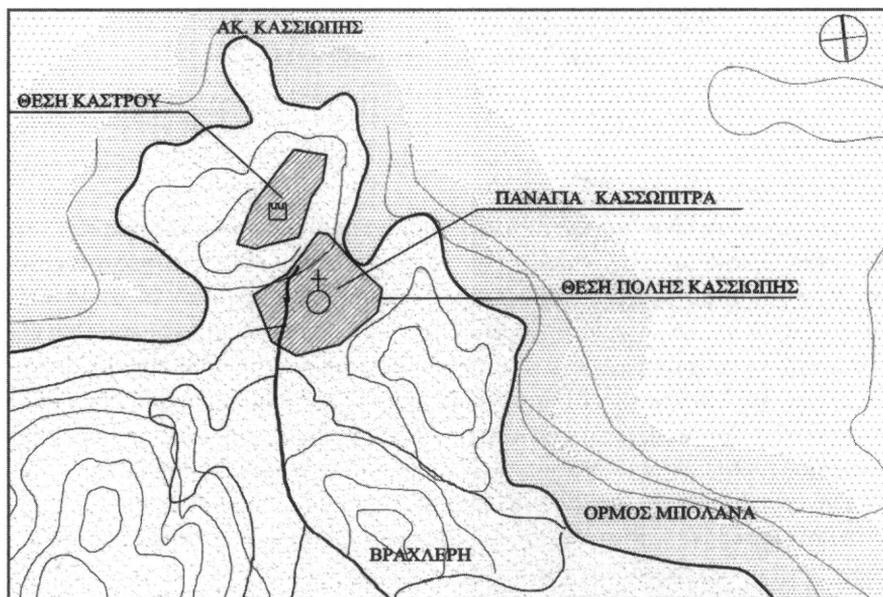
*Η εργασία αυτή εκπονήθηκε παράλληλα με τη μελέτη αποκατάστασης του κάστρου που ανατέθηκε από το ΤΑΠ/ΥΠΠΟ και παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στην Ε' Συνάντηση βυζαντινολόγων Ελλάδος-Κύπρου που έγινε στην Κέρκυρα τον Οκτώβριο του 2004.

¹ Κ. Κόστογλου - Δεσπίνη, "Ανασκαφή εις Κασσιόπην Κερκύρας", *ΑΑΑ* 4 (1971), σ. 202-206.

² Στραβ. 2, 324, *Plinius Nat. Hist.* IV, 12, *Πτολ. Γ.* 13,9.

³ Σ. Ι. Δάκαρη, *Κασσόπη - Νεωτ. Ανασκαφές*, Ιωάννινα 1989, σ. 9.

⁴ Θ. Παναγοπούλου, *Αναφορές στην ιστορική διαδρομή της Κασσιώπης*, Κασσιώπη 1993, σ. 15.

Εικ. 1. Άποψη της πόλης της Κασσιώπης με τη θέση του κάστρου.

Σύμφωνα με τις ανασκαφικές έρευνες, οι οποίες είναι πολύ περιορισμένες, το κέντρο της αρχαίας πόλης εντοπίζεται γύρω από το ναό της Παναγίας, στη θέση της οποίας πιθανολογείται ότι υπήρχε το ιερό του Κάσσιου Δία, ένα από τα πιο σημαντικά ιερά στην αρχαία Κέρκυρα. Η πόλη γνώρισε μεγάλη ακμή κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους. Την επισκέφθηκαν Ρωμαίοι αυτοκράτορες και αξιωματούχοι, μεταξύ των οποίων ήταν ο Νέρων και ο Κικέρων⁵.

Ο ναός πρέπει να υπέστη πολλές μεταβολές αφότου ιδρύθηκε⁶. Σήμερα διακρίνονται με βεβαιότητα δύο οικοδομικές φάσεις⁷. Στην πρώτη επισκευάστηκε από του Βενετούς το 1590, μετά την καταστροφή του από Τούρκους⁸, όπως αναφέρει η εντοιχισμένη λατινόγλωσση επιγραφή⁹. Στην εποχή αυτή ανήκουν και το λείψανα των τοιχογραφιών που έχουν διατηρηθεί¹⁰. Αργότερα μετά το 1670 η αρχική ξύλινη στέγη αντικαταστάθηκε από χαμηλότερη θολωτή και έγιναν ορισμένες άλλες τροποποιήσεις. Μέσα στο ναό φυλάσσεται η ονομαστή εικόνα του Θεόδωρου Πουλάκη του 1670¹¹, την οποία σύμφωνα με επιγραφή που υπάρχει στην κάτω δεξιά γωνία, ζωγράφησε και αφιέρωσε στην Παναγία την Κασσωπίτρα μετά από ένα ταξίδι του στη Βενετία, όπου κινδύνευσε να πνιγεί¹². Η εικόνα αυτή, που ανήκει στην κατηγορία των αναθηματικών έργων, στο άνω μέρος της παριστάνει την Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα και κάτω υπάρχει η παράσταση του γνωστού θαύματος της Κασσωπίτρας¹³, η θεραπεία του τυφλού νέου Στεφάνου. Το θαύμα γίνεται, μπροστά από το ναό της Παναγίας, κάτω από το ερειπωμένο φρούριο της Κασσιώπης¹⁴.

⁵ Αν. Μουστοξύδη, *Κερκυραϊκά Ανάλεκτα*, Αθήναι 1872, σ. 22.

⁶ Ο.π. σημ. 2.

⁷ D.D. Triantaphylouropoulos, Korfu und die ionischen Inseln. *Reallexicon zur byzantinischen Kunst*, Bd. III, Στουτγκάρδη 1971, ad locum, αναφέρονται οι τρεις μέχρι το 1590 φάσεις του μνημείου.

⁸ Η επιγραφή αναφέρει κατά γράμμα "Τούρκους πειρατές". Ωστόσο θεωρούμε καλύτερη την εξήγηση του Ι. Μπουρνιά που θεωρεί ότι ο ναός καταστράφηκε κατά την πολιορκία της πόλης από τους Τούρκους το 1537. Ι. Μπουρνιάς, *Κερκυραϊκά Ι*, Αθήναι 1954, σ. 204.

⁹ Η επιγραφή έχει δημοσιευτεί επανειλημμένα. Πρβλ. Μ. Λάνδος, *Ἡ Κασσωπίτρα, Ἱστορικαὶ σημειώσεις περὶ τοῦ ἐν Κασσιώπι Ἱεροῦ Ναοῦ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κασσωπίτρας. Μετὰ τοῦ τελεσθέντος ὑπ' αὐτῆς θαύματος κατὰ τὴν 8 Μαΐου 1530*, Κέρκυρα 1896, σ. 18, E. Legrand, *Bibliographie Jonienne*, z.1, Παρίσι 1910, σ. 182, A. Rusconi, *Monumenti araldici ed epigrafici veneti dell' isola di Corfu, Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente*, XXVII-XXIX, Nuova Serie XI-XIII (1949-1953), Ρώμη 1952, σ. 461 και Ι. Μπουρνιά, *Κερκυραϊκά*, ό.π., σ. 204.

¹⁰ Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Α.Δ.* 29 (1973 - 74), Β3, Χρονικά, σ. 650.

¹¹ Ι. Παπαδημητρίου. Από τη ζωή και το έργο του αγιογράφου Θεόδωρου Πουλάκη, *Ε.Ε.Β.Σ.* 14 (1938), σ. 195 κ.ε.

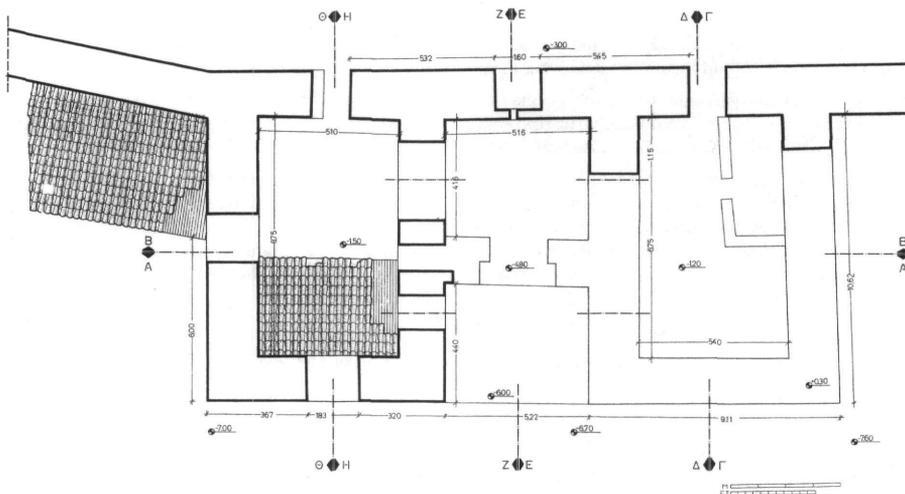
¹² Ι. Παπαδημητρίου, ό.π.

¹³ Μ. Λάνδου, *Ἡ Κασσωπίτρα*, ό.π. Πρβλ. Α. Τσίτσας, Υ. Θεοτόκος *Κασσιοπία. Ἡ γραπτὴ παράδοσις του θαύματος*, Κέρκυρα 1968, σ. 2-3.

¹⁴ Σ. Χονδρογιάννης, από τον κατάλογο της έκθεσης, *Ο περίπλους των εικόνων, Κέρκυρα, 14ος εως 18ος αιώνας*, Κέρκυρα 1994, σ. 136 - 9. Σ. Χονδρογιάννης, *Βυζαντινὴ και Μεταβυζαντινὴ τέχνη στην Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1994, σ. 11.

Εικ. 2. Κάτοψη του κάστρου της Κασσιώπης

Εικ. 3. Κάτοψη της Πόλης

B. Περιγραφή.

Το κάστρο της Κασσιώπης είναι ένα από τα τρία κάστρα της υπαίθρου της Κέρκυρας το οποία σώζονται μέχρι σήμερα. Τα άλλα δύο είναι το κάστρο του Αγγελόκαστρου στην περιοχή της Παλαιοκαστρίτσας και το κάστρο του Γαρδικίου στη Ν.Δ. Κέρκυρα κοντά στον Αγ. Ματθαίο¹⁵. Το κάστρο της Κασσιώπης είναι το λιγότερο συντηρημένο και αξιοποιημένο¹⁶. Είναι κτισμένο στο βόρειο άκρο του νησιού, πάνω σε βραχώδη λόφο, έτσι ώστε να εποπτεύει και να προστατεύει την πόλη και το λιμάνι της Κασσιώπης μαζί με το στενό πέρασμα ανάμεσα στην Κέρκυρα και την Αλβανία. Σήμερα, προβάλλει μέσα από αιωνόβια υψηλά ελαιόδενδρα, ερειπωμένο και εγκαταλελειμμένο, ενώ η άγρια βλάστηση που έχει φυτρώσει πάνω στα τείχη του, ολοκληρώνει την καταστροφή που αιώνες τώρα, έχουν επιφέρει οι άνθρωποι και η φύση.

Το κάστρο έχει σήμερα πρόσβαση από τα νοτιοανατολικά από στενό ανηφορικό μονοπάτι, το οποίο περνά από τις πίσω αυλές των σπιτιών του οικισμού που το περιβάλλει ασφυκτικά. Η γενική του διάταξη είναι απλουστατή. Έχει σχήμα ανισοσκελούς τετραπλεύρου με επιφάνεια 35,177 στρέματα και συνολική περίμετρο τειχών 1073 μέτρα με γενική διεύθυνση από Ν.Δ. προς ΒΑ (εικ. 2). Ακολουθεί τη φυσική κλίση του εδάφους. Περιλαμβάνει έναν απλό οχυρωματικό περίβολο ενισχυμένο με 19 πύργους εναλλάξ κυκλικής και ορθογωνικής κάτοψης σε κανονικές αποστάσεις. Με την πάροδο των χρόνων, το κάστρο και εσωτερικά, αλλά και εξωτερικά έχει αποψιλωθεί. Στο εσωτερικό δεν υπάρχουν κτίσματα, αλλά όλη σχεδόν η έκταση του κάστρου έχει καλυφθεί από τον ελαιώνα που έχει αναπτυχθεί κατά την διάρκεια των αιώνων.

Το πλέον χαρακτηριστικό από τα οχυρωματικά στοιχεία κάθε κάστρου είναι ο κεντρικός πύργος (donjon) και το σύμπλεγμα της εισόδου. Στο κάστρο της Κασσιώπης δεν σώζονται ίχνη κεντρικού πύργου, που αναμφισβήτητα θα υπήρχε, αλλά η σημασία της εισόδου είναι μεγάλη. Η κεντρική πύλη είναι το πιο χαρακτηριστικό σημείο του κάστρου. Πλαισιώνεται από δύο ισχυρούς διώροφους πύργους (εικ. 3), ενώ αυτή καθ' εαυτή είναι σε εσοχή σύμφωνα με τους πάγιους κανόνες της οχυρωματικής που απαιτούν την πλαγιοκόπηση των επιτιθεμένων στα σημεία εισόδου από δύο πλευρές που σε συνδυασμό με την ανηφορική πρόσβαση δυσκολεύουν την κατάληψη του κάστρου εξ εφόδου.

¹⁵ Σ' αυτά δεν συμπεριλαμβάνεται το παλαιό φρούριο της χώρας καθ' όσον η ιστορία και η εξέλιξη του διαφέρει από τα υπόλοιπα κάστρα του νησιού.

¹⁶ Η κατάσταση αυτή αναμένεται να αλλάξει με τις εργασίες που ήδη εκτελούνται από το ΤΑΠ/ΥΠΠΟ μετά από σχετική μελέτη ενός εκ των συγγραφέων του παρόντος άρθρου.

Εικ. 4. Άποψη της πύλης από ανατολικά

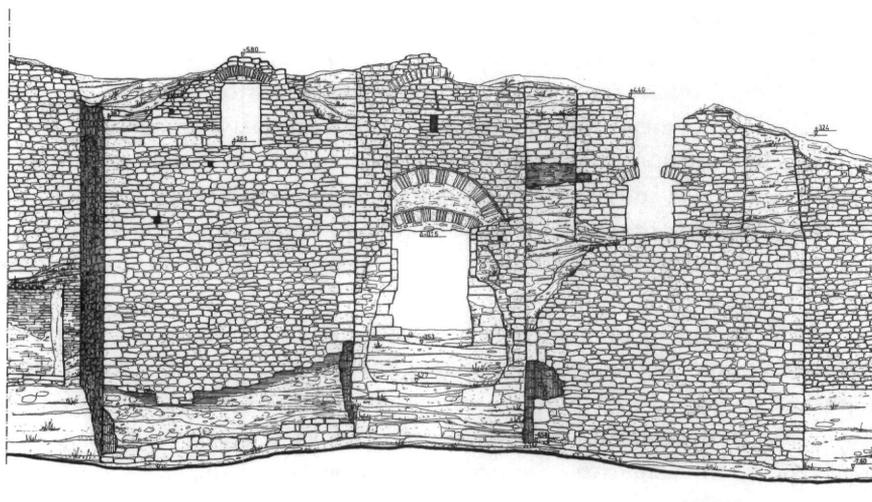
Η μεγαλοπρεπής πύλη πλαισιώνεται από θύρωμα από πελεκητούς ογκολίθους και που έφερε στο άνω μέρος οριζόντιο υπέρθυρο το οποίο σήμερα δεν σώζεται. Διακρίνεται η θέση της απόληξης του στους εκατέρωθεν τοίχους. Δεν είναι σίγουρο εάν το υπέρθυρο αυτό ήταν ξύλινο ή λίθινο, μολονότι το μέγεθος του μάλλον οδηγεί στην πρώτη περίπτωση. Εκατέρωθεν του ανοίγματος υπάρχει εσοχή για να “χωνεύεται” η μεγάλη ξύλινη θύρα. Σώζεται στα αριστερά ένας από τους “στροφείς” της. Δεξιά και αριστερά υπάρχει το άνοιγμα (βαλανοδόκη) όπου θα συρόταν ο μεγάλος σύρτης ασφαλείας (βάλανος) της πόρτας (εικ. 9).

Πάνω από την πύλη υπάρχουν δυο διαδοχικά ανακουφιστικά τόξα κατασκευασμένα από λίθους εναλλάξ με τρία τούβλα (εικ. 4-5). Το πρώτο είναι χαμηλωμένο ενώ το δεύτερο είναι κανονικό ημικυκλικό. Επίσης, υπάρχει για την πρόσθετη προστασία της πύλης μικρή τοξοθυρίδα με λίθινο υπέρθυρο και ψηλότερα τα υπολείμματα ενός ακόμα ανακουφιστικού τόξου, αλλά μόνο από λίθινους θολίτες. Το τείχος στη θέση της πύλης έχει μεγάλο πάχος 1,90 μέτρα. Στο εσωτερικό πάνω από το άνοιγμα υπάρχει ευρύς χώρος για την προσέγγιση της τοξοθυρίδας.

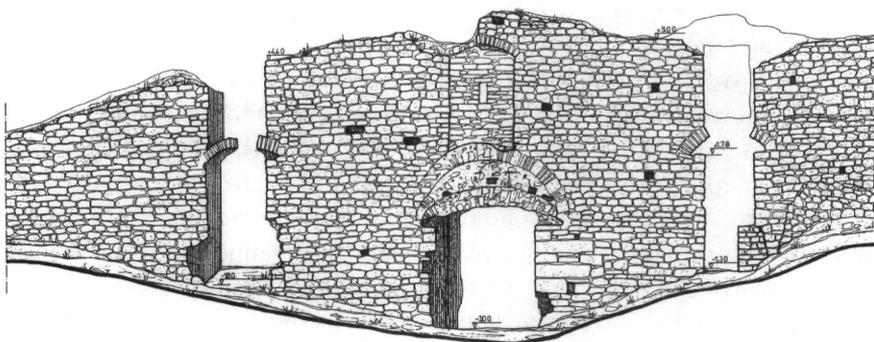
Μπροστά από την πύλη υπάρχει προτείχισμα σε κακή κατάσταση, από το οποίο σώζονται μόνο οι πλάγιες παραστάδες. Διακρίνονται στους κατακόρυφους τοίχους τα κανάλια, από όπου θα κατέβαινε η μεγάλη σιδεριά για την ασφάλιση της πρόσβασης. Στα αριστερά σώζεται ακριβώς πάνω από τον εγκάρσιο τοίχο πόρτα που ανοίγεται στον πύργο 1¹⁷ αριστερά της πύλης, την οποία προφανώς θα χρησιμοποιούσαν οι φρουροί οι εντεταλμένοι με το χειρισμό της σιδεριάς αυτής. Καλυπτόταν από οριζόντιο υπέρθυρο (σώζεται μόνο η θέση του) και χαμηλωμένο τόξο από θολίτες λίθους. Το σύστημα αυτό φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε σε όλα τα ανοίγματα αυτής της περιόδου. Από την αντίστοιχο πύργο στα δεξιά σώζεται μόνο ένας σταθμός πόρτας ή παραθύρου. Επίσης διακρίνεται η ακριβής θέση της γένεσης του τόξου που γεφύρωνε το άνοιγμα πίσω από το οποίο κατέβαινε η σιδεριά της εισόδου. Στην εικ. 10 μπορούμε να δούμε μια προσπάθεια γραφικής αναπαράστασης.

Στα αριστερά της πύλης σώζεται ο καλύτερα διατηρημένος πύργος. Είναι απλός, ορθογώνιος σε κάτοψη με διαστάσεις 13x8,30 μέτρα σώζεται σε αρκετό ύψος, πάνω από τον δεύτερο όροφο. Η είσοδος του ανοίγεται από το εσωτερικό του κάστρου. Σώζεται το άνοιγμα της πόρτας και υπολείμματα του ανακουφιστικού τόξου στο θύρωμα πάνω από αυτήν. Πάνω από την πόρτα υπάρχει ίσου πλάτους άνοιγμα πιθανόν παράθυρο στο οποίο σώζονται οι γενέσεις του λίθινου τόξου του. Ένα ακόμα μεγάλο παράθυρο σώζεται στον

¹⁷ Βλέπε σχετική αρίθμηση στο σχέδιο του κάστρου.

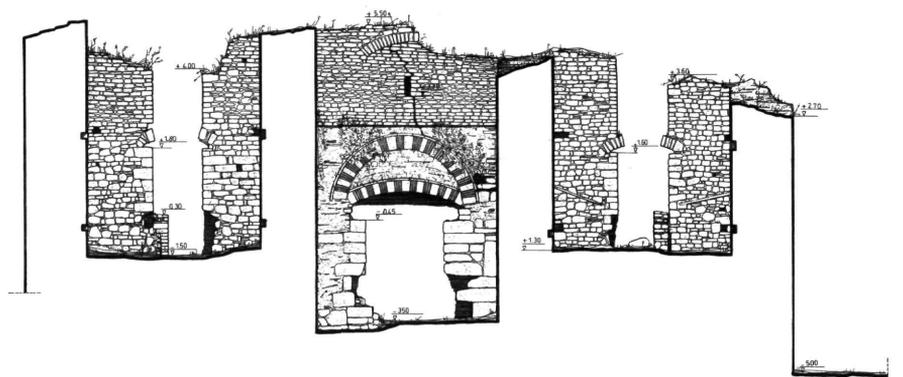
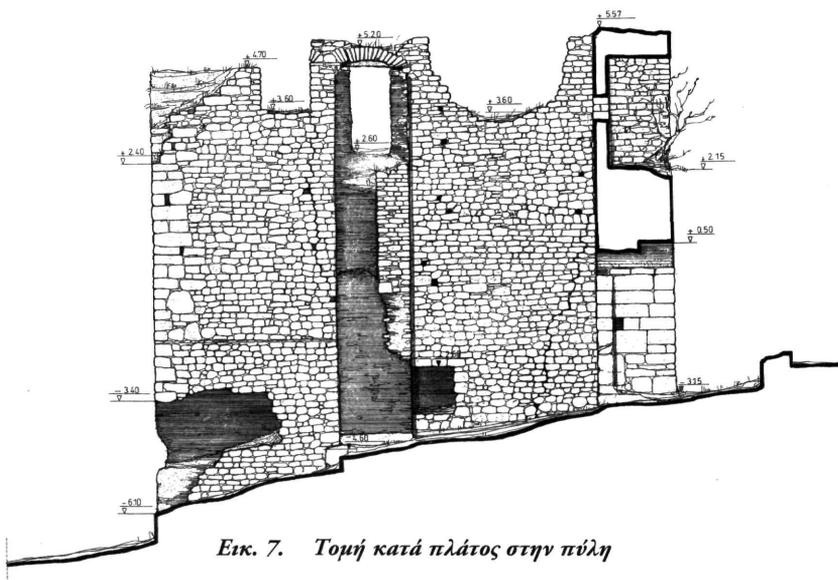

Εικ. 5. Ανατολική όψη της πόλης

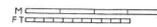

Εικ. 6. Δυτική όψη της πόλης

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΚΑΣΣΙΩΠΗΣ

Εικ. 8. Τομή κατά μήκος στην πύλη

Εικ. 9. Λεπτομέρεια

αντιδιαμετρικό τοίχο στην ανώτερη στάθμη. Είναι το μοναδικό εξωτερικό παράθυρο του περιβόλου που σώζεται.

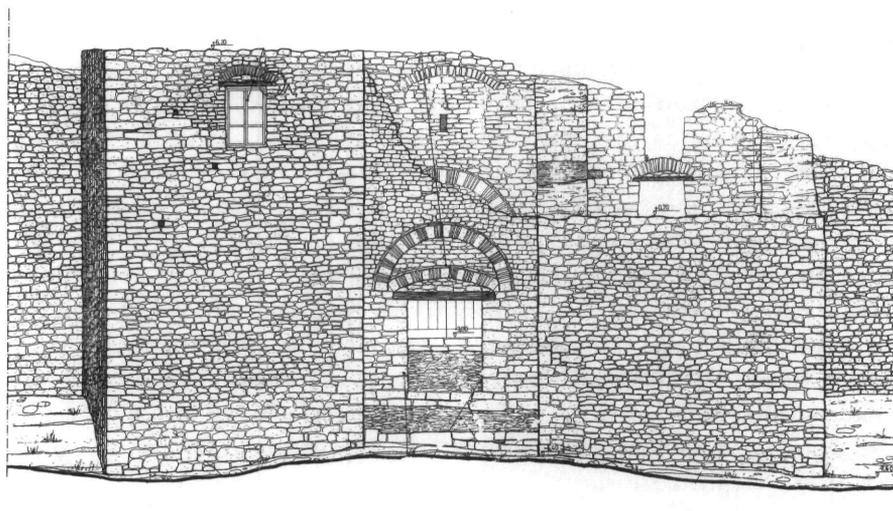
Στην εικόνα της Παναγίας της Κασσωπίτρας του Θεόδωρου Πουλάκη εμφανίζεται το ερειπωμένο φρούριο της Κασσιώπης (εικ.12). Διακρίνονται και άλλα παράθυρα, τα οποία έχουν όλα την ίδια μορφή με το σωζόμενο.

Στη συνέχεια ακολουθεί μια σειρά πύργων, κανένas από τους οποίους δεν σώζει την ανωδομή του, εναλλάξ κυκλικής κάτοψης και ορθογωνικής. Ισχυροί πύργοι με μεγαλύτερο ύψος δεσπόζουν στις πιο ευάλωτες γωνίες του περιβόλου (εικ. 13). Στα ενδιάμεσα τμήματα οι πύργοι είναι μικρότεροι και πυκνότεροι στα σημεία που αντικρίζουν την ξηρά, σε μεγαλύτερες δε αποστάσεις στα μέρη του τείχους που αντικρίζουν τη θάλασσα. Η μέση απόσταση (25-50μ), απόσταση βολής τόξου, είναι τέτοια ώστε σε κάθε σημείο του τείχους να βρίσκεται ο επιτιθέμενος σε διασταυρούμενα πυρά. Σε κανένα σημείο του τείχους εκτός από τις πύλες δεν υπάρχουν χαμηλά ανοίγματα. Η άμυνα διεξαγόταν αποκλειστικά από τις πολεμίστρες. Δυστυχώς σε κανένα σημείο δεν σώθηκαν οι απολήξεις των τειχών ή πολεμίστρες για να είναι δυνατόν να διαπιστωθεί η μορφή τους. Στα σχέδια των περιηγητών και στην εικόνα του Πουλάκη διακρίνονται πολεμίστρες με απόληξη σχήματος Μ (χελιδονουράς). Πιθανότατα όμως αυτό να αποτελεί μια συμβατική μορφή απεικόνισης των πολεμιστρών από τους καλλιτέχνες και να μην ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

Κοντά στον πύργο 7 που προστατεύει την νοτιοδυτική γωνία υπάρχει μικρή πυλίδα συμφυής και σύγχρονη με το τείχος (εικ. 14). Οι ορθοστάτες του θυρώματος είναι κατασκευασμένοι από επιμήκεις πελεκητούς ογκόλιθους από το ίδιο ασβεστολιθικό πέτρωμα. Η πυλίδα καλύπτεται με τον τρόπο που είδαμε και στις άλλες πύλες, δηλαδή με μεγάλο λίθινο υπέρθυρο, πάνω από το οποίο έχει τοποθετηθεί χαμηλωμένο λίθινο τόξο από όμοιους πελεκητούς θολίτες, ενώ υπάρχει και δεύτερο ανακουφιστικό τόξο, μισοκατεστραμμένο σήμερα, σε ψηλότερη στάθμη. Το λίθινο υπέρθυρο δεν υπάρχει σήμερα όπως και σε όλα τα ανοίγματα του φρουρίου, αλλά διακρίνεται η αρχική του θέση.

Κοντά στον πύργο 14, για να προστατεύεται από αυτόν, υπάρχει μια ακόμα πυλίδα (εικ. 15). Η μορφή της είναι όμοια με την νοτιοδυτική που είδαμε παραπάνω: Παραστάδες της πόρτας από επιμήκεις πελεκητούς λίθους, μεγάλο λίθινο υπέρθυρο (που λείπει και εδώ), χαμηλωμένο ανακουφιστικό τόξο με λίθινους θολίτες. Υπάρχουν ίχνη και δεύτερου ανακουφιστικού τόξου, ημικυκλικού όμως.

Όλος ο περίβολος του κάστρου είναι αποκλειστικά σχεδόν κατασκευασμένος από αργολιθοδομή σε μια και μοναδική οικοδομική φάση. Το πάχος του τείχους είναι σχεδόν ενιαίο 2μ σε όλα τα σημεία. Για την κατασκευή του

Εικ. 10. Γραφική αναπαράσταση

(τείχους) έχει χρησιμοποιηθεί τοπικός ασβεστόλιθος που διακρίνεται σε πολλά σημεία και στο εσωτερικό του κάστρου. Μάλιστα σε ορισμένα από αυτά, διακρίνονται λαξεύσεις από ανθρώπινο χέρι. Προφανώς το λατομείο από όπου προήλθε η πέτρα εξορύχθηκε από το λόφο στο εσωτερικό του κάστρου.

Οι λίθοι που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι ημιπελεκητοί στο μεγαλύτερο τους μέρος, εκτός από τις γωνίες των πύργων, όπου υπάρχουν μεγαλύτεροι και καλύτερα πελεκημένοι γωνιόλιθοι. Σε ορισμένα σημεία υπάρχουν τμήματα με λίθους λίγο μεγαλύτερου μεγέθους, αλλά περίπου της ίδιας μορφής. Δεν αποκλείεται να είναι *spolia* που μεταφέρθηκαν από αλλού. Σε τακτά καθ' ύψος διαστήματα (1,80-2,00 μέτρα) διακρίνεται το όριο διακοπής της εργασίας στο συγκεκριμένο κάθε φορά δάπεδο της σκαλωσιάς, που έχει εξομάλυνση με μικρότερους λίθους.

Μεγάλη σημασία έχει δοθεί στην κατασκευή των πυλών και γενικά των ανοιγμάτων. Μεγάλου μεγέθους λίθοι τοποθετημένοι σε βάθος στη λιθοδομή έχουν χρησιμοποιηθεί για τους σταθμούς της κεντρικής πύλης, αλλά και της μικρότερης πυλίδας 2 στα νότια. Η βόρεια πυλίδα 3 έχει καταστραφεί, αλλά ασφαλώς θα ήταν με τον ίδιο τρόπο κατασκευασμένη. Οι λίθοι αυτοί έχουν πελεκηθεί κατάλληλα για τη δημιουργία εσοχής, στην οποία χωνευόταν η πόρτα. Πάνω από την πόρτα υπάρχει η θέση όπου θα βρισκόταν το ξύλινο(;) υπέρθυρο. Σε όλα τα ανοίγματα υπάρχουν λίθινα, χαμηλωμένα ανακουφιστικά τόξα, εκτός από την κεντρική πύλη, η οποία έχει δύο τόξα, ένα χαμηλωμένο και ένα ημικυκλικό. Τα τελευταία είναι κατασκευασμένα από λίθους εναλλάξ με τριπλά τούβλα.

Η μακρόχρονη εγκατάλειψη του κάστρου από τους κυρίαρχους της νήσου οδήγησε στην κατάρρευση των ευτελέστερων ανωδομών, το οικοδομικό υλικό των οποίων ασφαλώς χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των κτισμάτων του οικισμού. Ακόμα δε μέρη του καθαιρέθηκαν συστηματικά για να χρησιμοποιηθούν στην κατασκευή του κάστρου της πόλης. Η ανατολική πλευρά του κάστρου έχει καταρρεύσει σχεδόν ολοκληρωτικά. Μόλις διακρίνεται η χάραξη του κάστρου στη θέση αυτή.

Ακόμα οι εξωτερικοί τοίχοι είναι γενικώς κατακόρυφοι για να εμποδίζουν την εύκολη πρόσβαση των πολιορκητών που θα έρχονταν με μεσαιωνικές μηχανές (σκάλες, πύργους, πολιορκητικούς κριούς) να τα καταλάβουν. Αντίθετα τα μεταγενέστερα του πυροβόλου κάστρα έχουν πλάγιους τοίχους (*scarpa*) ώστε να αποστρακίζονται τα βλήματα από τα κανόνια του αντιπάλου και να προκαλούν την κατά το δυνατόν μικρότερη καταστροφή. Επίσης διαθέτουν προπύργια τα οποία έχουν σκοπό να μην επιτρέπουν στους επιτιθέμενους να πλησιάσουν τις οχυρώσεις, ενώ συγχρόνως να τους κτυπούν τα ισχυρότερα πυροβόλα του κάστρου.

Εικ. 11. Εικόνα Παναγίας Κασσωπίτρας

Η μορφή των ορθογωνικών σε κάτοψη πύργων θεωρείται πιο αρχαϊκή από τους κυλινδρικούς πύργους. Οι τελευταίοι αρχίζουν να διαδίδονται από τον δωδέκατο αιώνα και εντεύθεν, με την επανάσταση της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής που σχετίζεται με τις σταυροφορίες¹⁸. Στο κάστρο της Κασσιώπης υπάρχουν και ορθογωνικοί και κυκλικοί πύργοι. Δεδομένου όμως ότι πρόκειται για ένα επαρχιακό κάστρο δεν αποκλείεται οι νεότερες τάσεις της αρχιτεκτονικής να έφθασαν εδώ αργότερα.

Τα μορφολογικά στοιχεία είναι ελάχιστα. Το κάστρο ήταν προφανώς μια χρηστική κατασκευή χωρίς υψηλές προθέσεις, κατασκευασμένο εκ των ενόντων σε μια ταραγμένη εποχή. Αλλωστε εάν υπήρχε καποια προσπάθεια οργάνωσης των μορφολογικών στοιχείων, αυτή εξέλιπε με την καθαίρεση της ανωδομής. Σημαντικό ωστόσο δεδομένο για την χρονολόγηση του κάστρου αποτελεί το ανακουφιστικό τόξο της πύλης κατασκευασμένο απο εναλλάξ λίθονους και πλίθινους θολίτες, μια αμιγώς βυζαντινή μορφή, που ωστόσο δεν μπορεί απο μόνη της να χρονολογήσει περαιτέρω το οικοδόμημα.

Γ. Ιστορικά.

Σε συστηματική, επιτόπου, έρευνα δεν παρατηρήθηκαν στην τοιχοποιία εμφανείς οικοδομικές φάσεις. Το γεγονός αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, το κάστρο κτίστηκε σε μία συγκεκριμένη χρονική στιγμή, μάλλον βιαστικά, αν θεωρήσει κανείς την σχεδόν πλήρη έλλειψη διακόσμητικών στοιχείων, για να εξυπηρετήσει την άμυνα του νησιού.

Υπάρχουν πολλές απόψεις για τον χρόνο ίδρυσης του κάστρου - όπως, ότι κτίστηκε κατά τον βον αι. μ.Χ. πάνω σε ρωμαϊκά ερείπια¹⁹. Σύμφωνα με αυτήν οι κάτοικοι της παλαιάς Εύροιας - περιοχή που ταυτίζεται με το σημερινό χωριό Γλυκύ της Θεσπρωτίας - μαζί με τον επίσκοπο και τον κλήρο, εγκατέλειψαν το 527 λόγω των Γοθτικών επιδρομών την πόλη τους και εγκαταστάθηκαν στην Κασσιώπη φέρνοντας μαζί και το λείψανο του αγίου Δονάτου του πολιούχου αγίου της πόλεως τους και ίδρυσαν τη νέα Έυροια. Με πολλά και πειστικά επιχειρήματα όμως ο Σ. Δάκαρης²⁰ κατοχύρωσε την παλιά θεωρία ότι η νέα Έυροια, που ίδρυσε ο Ιουστινιανός το 527 - 528 και στην οποία μετέφερε τους κατοίκους της παλαιάς, πρέπει να ταυτίζεται με το χώρο που τώρα βρίσκεται το κάστρο των Ιωαννίνων. Η ταύτιση αυτή έχει υιοθετηθεί από όλους τους νεότερους ερευνητές²¹.

¹⁸ W. Anderson, *Castles of Europe*, Λονδίνο 1970, σ. 110.

¹⁹ Σ. Ι. Δάκαρη, *Κασσώπη - Νεωτ. Ανασκαφές*, Ιωάννινα 1989, σ. 9.

²⁰ Σ. Ι. Δάκαρης, "Ιωάννινα η νεότερη Εύροια" *Ηπειρωτική Εστία* 1, 1952, σ. 537 - 554.

²¹ Ε. Χρυσός, "Συμβολή στην Ιστορία της Ηπείρου", *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981), σ. 77.

Εικ. 12. Άποψη του κάστρου από την πόλη

Εικ. 13. Γωνιακός πύργος του κάστρου

Σύμφωνα με μια άλλη θεωρία το κάστρο της Κασσιώπης χτίστηκε από τους Ανδεγαυούς την εποχή της κυριαρχίας τους στο νησί. Και αυτή η θεωρία δεν πρέπει να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα καθόσον, σύμφωνα με τις μελέτες της Ντούρου - Ηλιοπούλου²², οι Ανδεγαυοί, ασχολήθηκαν μόνο με τον εξοπλισμό, τη συντήρηση και την επισκευή των υπαρχόντων κάστρων του νησιού. Από έγγραφα της εποχής αυτής πληροφορούμαστε τα ονόματα των Καστελλάνων που στέλνονταν κάθε χρόνο στο παλαιό και στο νέο κάστρο της πόλης καθώς και στο Αγγελόκαστρο. Το κάστρο της Κασσιώπης δεν αναφέρεται πουθενά.

Τα οριστικά συμπεράσματα και τις απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα θα μας τα δώσει η περαιτέρω έρευνα των αρχαιικών πηγών, αλλά και η συστηματική έρευνα του ίδιου του μνημείου.

Τα ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα από την εποχή των νορμανδικών επιθέσεων μέχρι της ιδρύσεως του Δεσποτάτου της Ηπείρου και αφορούν την Κέρκυρα και την άμυνα της, συνηγορούν ώστε να δεχτούμε την άποψη ότι και τα τρία κάστρα της υπαίθρου του νησιού (Κασσιώπης, Αγγελοκάστρου και Γαρδικίου) κατασκευάστηκαν τον 12ο αιώνα από τον Μανουήλ Α' Κομνηνό²³ για να αντιμετωπιστεί ο από δυσμάς κίνδυνος, τότε που υπήρχε άμεση ανάγκη για να εξασφαλιστεί η συνοριακή αυτή περιοχή²⁴. Από τα στοιχεία, που σήμερα έχουμε στη διάθεσή μας, τις ιστορικές και αρχαιικές πηγές αλλά και την επί τόπου έρευνα που διενεργήθηκε, το κάστρο της Κασσιώπης, πρέπει να χτίστηκε από τα μέσα του 12ου μέχρι τις αρχές του 13ου αι.²⁵, όταν το βυζαντινό κράτος είχε χάσει τις κτήσεις της Νοτ. Ιταλίας και η Κέρκυρα αποτελούσε πλέον το δυτικό σύνορο της αυτοκρατορίας. Στην παραπάνω πρόταση συνηγορούν και τα αμιγώς βυζαντινής κατασκευής μορφολογικά στοιχεία που παρατηρήθηκαν στην κεντρική πύλη του κάστρου σε συνδυασμό με το γεγονός ότι δεν παρατηρήθηκαν περισσότερες της μιας οικοδομικές φάσεις.

Το κάστρο ακμάζει μέχρι τα τέλη του 14ου αι., οπότε και καταλαμβάνεται το 1386 από τους Βενετούς. Τότε υφίσταται την πρώτη μεγάλη καταστροφή είτε επειδή θεωρήθηκε ότι σε περίπτωση κατάληψής του από εχθρούς, θα μπορούσε να δημιουργήσει προβλήματα λόγω της θέσης του στο

²² Μ. Ντούρου - Ηλιοπούλου, *Η Ανδεγαυική κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α'* (1266 - 1385), Αθήνα 1987, σ. 88, 178-179. Μ. Ντούρου - Ηλιοπούλου, "Η Ανδεγαυική παρουσία στο πριγκηπάτο της Αχαΐας και στην Κέρκυρα τα πρώτα χρόνια του Καρόλου Β'", *Εώα και Εσπέρια 1* (1993), σ. 57.

²³ Το αυτό υποστηρίζει και ο Γ. Λινάρδος, "Το Αγγελόκαστρο Κερκύρας", *Κερκυραϊκά Χρονικά 20* (1976), σ. 15, χωρίς να εξετάζει συστηματικά το κάστρο της Κασσιώπης.

²⁴ Α. Αγοροπούλου - Μπριμπίλη, Κέρκυρα, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική 1*, Αθήνα 1982, σ. 222, σημ. 15. και Γ. Λινάρδος, "Το Αγγελόκαστρο", σ. 20.

²⁵ Πάντως μετά το 1149, οπότε ο Μανουήλ Α' Κομνηνός ανακαταλαμβάνει το νησί από τους Νορμανδούς.

Εικ. 14. Νότια πωλίδα

Εικ. 15. Βόρεια πωλίδα

βόρειο στενό της Κέρκυρας²⁶, είτε για λόγους εκδίκησης, αφού αντιτάθηκε και δεν παρεδόθη στους νέους κατακτητές²⁷. Τα χρόνια που ακολούθησαν, φαίνεται ότι οι Βενετοί δεν του έδωσαν ιδιαίτερη σημασία και δεν προέβησαν σε ουσιαστικές επεμβάσεις, όπως έκαναν για τα άλλα κάστρα του νησιού - το παλαιό Φρούριο της πόλης και το Αγγελόκαστρο.

Σημαντική είναι η πληροφορία που έχουμε από τις αναφορές των γνωστών βενετών αρχιτεκτόνων, M. Sanmicheli και του ανιψιού του Giangeralamo Sanmicheli, ότι υλικά για την περιτείχιση του παλαιού φρουρίου της πόλης της Κέρκυρας αφαιρέθηκαν από το ερειπωμένο φρούριο της Κασσιώπης.

Οι ονομαστοί αυτοί αρχιτέκτονες είχαν αναλάβει, όπως προκύπτει από έγγραφα των αρχείων της Βενετίας, την κατασκευή συμπληρωματικών οχυρωματικών έργων στο παλαιό φρούριο της πόλης για την ενίσχυση της άμυνας του νησιού έναντι του Τουρκικού κινδύνου. Τις εργασίες αυτές τις πραγματοποίησαν στο χρονικό διάστημα ανάμεσα από το 1537 - 1558, δηλαδή ανάμεσα από την πρώτη και την δεύτερη τουρκική πολιορκία²⁸.

Είναι χαρακτηριστική η έκθεση Dona²⁹, προς τη γερουσία της Βενετίας για τις κερκυραϊκές οχυρώσεις και την εξέλιξη τους κατά τον 17ο αιώνα, του τρόπου με τον οποίο αντιμετώπισε η Βενετία το κάστρο της Κασσιώπης.

Η έκθεση Dona προς τη γερουσία της Βενετίας, σχετική με τη βελτίωση των οχυρώσεων της Κέρκυρας, έγινε τον Απρίλη του 1671, 19 μήνες μετά τη βενετοτουρκική συνθήκη για την παράδοση του Χάνδακα (1669). Η απώλεια της Κρήτης ήταν φυσικό να δημιουργήσει για την Βενετία, μαζί με την χαλάρωση πολιτικών και κοινωνικών θεσμών και διάβρωση του κρατικού μηχανισμού. Οι κτήσεις της Ανατολής δεν υπάρχουν πια. Η Κέρκυρα γίνεται το τελευταίο ανατολικό προπύργιο της Βενετίας. Ο Dona, ο οποίος ήταν αξιωματούχος της βενετικής διοίκησης, εισηγητής της Γερουσίας, στην έκθεση του, αφού περιγράφει τη σπουδαιότητα των οχυρών θέσεων και των εξοπλισμών τους, επισημαίνει την ανάγκη βελτίωσης και ενίσχυσης των οχυρώσεων της Κέρκυρας, την οποία θεωρεί κλειδί της Αδριατικής και φρούριο της βενετικής Επικράτειας. Την κατάσταση των οχυρώσεων ο Dona τη βασίζει σε εκθέσεις του στρατηγού St. Andrea και του μηχανικού Verneda. Ο Verneda στα 1662 εξετάζει σχολαστικά τις οχυρώσεις του νησιού και επισημαίνει τα αδύ-

²⁶ Σ. Ασωντίης, *Ανδραγαθική Κέρκυρα* (13ος-14ος αι), Κέρκυρα 1999, σ. 122 και R. Matton, *Corfu*, Αθήνα 1960, σ. 73.

²⁷ Γ. Λινάρδος, "Το Αγγελόκαστρο", σ. 23, όπως και ο Θ. Παναγόπουλος, *Αναφορές*, σ. 18.

²⁸ Α. Αγοροπούλου - Μπιρμπίλη, *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*, Αθήνα, 1976, σ. 46.

²⁹ Γ. Λινάρδος, "Έκθεση Dona προς την Γερουσία της Βενετίας για τις Κερκυραϊκές οχυρώσεις και η εξέλιξη τους κατά τον 17ο αιώνα", *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κέρκυρας* 12 (1975), σ. 81.

νατα σημεία τους, γιατί τότε είχαν διαπιστωθεί ανησυχητικές κινήσεις των Τούρκων στην απέναντι Ήπειρο. Έφτασε μέχρι την Κασσιώπη μαζί με τον έκτακτο διοικητή της Αδριατικής Mocenigo για να διαπιστώσουν πόσο εύκολη ήταν σε αυτό το μέρος η εχθρική απόβαση και για να προτείνουν επισκευή του κάστρου.

Τα έργα που πρότεινε ο Verneda και υποστήριξε ο Dona δεν έγιναν ποτέ. Η Βενετία προτίμησε μια λύση οικονομική και πραγματοποιήσει συμπληρωματικά έργα στις υπάρχουσες οχυρώσεις, όσα κρίθηκαν απαραίτητα για την άμυνα της νήσου.

Έτσι, από τα τέλη του 14ου αιώνα αρχίζει σιγά-σιγά η κατάρρευση και η ερήμωσή του, μέχρι τα μέσα του 16ου αι. όταν, πλέον, εγκαταλείπεται οριστικά, μετά τις καταστροφές που υφίσταται η πόλη και το φρούριο από τις Τούρκικες επιδρομές (1537, 1571).

Είναι χαρακτηριστικός ένας από τους θρύλους που διαδιδόταν- ένα αιώνα μετά την καταστροφή του, σύμφωνα με τον οποίο το κάστρο είχε ερειπωθεί από δράκο που έβγαζε πύρινες φλόγες από το στόμα του και είχε δηλητηριάσει και τους κατοίκους της περιοχής με την αναπνοή του³⁰. Η περιγραφή αποδίδει με ακρίβεια τη μεγάλη εντύπωση που προκάλεσαν στους υπερασπιστές του φρουρίου τα κανόνια που, φαίνεται, για πρώτη φορά αντίκριζαν και η χρήση πρωτόγονης μορφής πυρίτιδας της εποχής.

Είναι πολύ παραστατικός ο τρόπος που αποδίδει την ερήμωση και την κατάρρευση του κάστρου η εικόνα του 1670 του Θ. Πουλάκη, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε πιο πάνω. Στην εικόνα που προβάλλονται με ρεαλιστικό τρόπο οι γκρίζοι βράχοι του λόφου πάνω στον οποίο είναι θεμελιωμένο το κάστρο, αυτό απεικονίζεται κατεστραμμένο με άγρια βλάστηση να έχει φυτρώσει πάνω στα ερείπια. Απεικονίζονται επίσης αρκετά παράθυρα και πολεμίστρες, ενώ σήμερα υπάρχει μόνο ένα παράθυρο και καμία πολεμίστρα. Είναι φανερό ότι μετά την καταστροφή του 1531 και 1571, καμία επισκευή δεν έγινε στο κάστρο ως τις μέρες μας. Η εικόνα του 1670, δείχνει μια φάση ήδη πολυετούς εγκατάλειψης. Ωστόσο σε περιγραφή της Κασσιώπης κατά το 1630 από τον Κερκυραίο Στέφανο Μάστρακα³¹ αναφέρεται: *“Η Κασσιώπη είναι λιμάνι μικρής χωρητικότητας πλοίων, από ευλάβεια όμως στην εκκλησία της θαυματουργής Παναγίας που βρίσκεται σε εκείνη την παραλία. Ως ακόμα και για τα καλά νερά, την επισκέπτονται όλα τα πολεμικά καράβια, κυρίως δε οι γαλέρες. Οι αρχαίοι ονόμασαν το λιμάνι Κασσιώπη για-*

³⁰ R. Matton, *Corfu*, σ. 73.

³¹ Α. Τσίτσας, “Μια περιγραφή των Κορφών καμωμένη το 1630 από τον Στέφανο Μάστρακα”, *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κέρκυρας* 11 (1974), σ. 72.

τί στην πόλη υπήρχε ο ναός του Δία. Τα τείχη αυτής της πόλης φαίνονται ακόμα σε καλή κατάσταση.” Φαίνεται, παρά την εντύπωση της ερήμωσης του 1670, ότι το κάστρο διατηρείτο τότε σε καλύτερη κατάσταση, τουλάχιστον έως το 1630, απ’ότι διατηρείται σήμερα.

Υπάρχουν και άλλες απεικονίσεις του κάστρου από περιηγητές του 17ου αιώνα όπως είναι αυτή του Dapper³², που έγινε το 1688 και η οποία παρουσιάζει το τείχος κυκλικό και με αρκετά κτίσματα στο εσωτερικό του. Η απεικόνιση αυτή δεν είναι ακριβής, γιατί την εποχή αυτή ξέρουμε ότι το κάστρο ήταν ήδη ερειπωμένο και κατεστραμμένο, όπως χαρακτηριστικά μας το παρουσιάζει και η εικόνα του Θ. Πουλάκη του 1670. Ο ίδιος ο Dapper όμως στο κείμενο που συνοδεύει το σχέδιο αναφέρει: “σήμερα δεν είναι παρά ένα κάστρο κατεστραμμένο, τελείως εγκαταλελειμμένο γεμάτο βότρες και δεν εμφανίζει παρά μόνο τα τείχη και μερικούς κατεστραμμένους πύργους. Δεν σώζεται παρά μόνο η πόλη έξω από το κάστρο που ήταν επισκοπή και αποκαλείται από τους Ιταλούς Casoro...”³³.

Ο Στ. Βλασσόπουλος³⁴ αναφέρεται στην Κασσιώπη των αρχών του 19ου αιώνα ως εξής: “[...] είναι ένας κόλπος οπου άραζαν οι Βενετσιάνοι, όταν χρησιμοποιούσαν τα πλοία εκείνα που έπειτα έπαυσαν εντελώς να είναι σε χρήση. Έχει τις δυνατότητες να δέχεται κάθε πλοίο, όχι όμως πολεμικό, είναι όμως πολύ εκτεθειμένος στο μαϊστρο και μαϊστρο-τραμουντάνα. [...] Το λιμάνι το υπερασπίζουν τώρα δύο πυροβολεία. Υπάρχουν όμως στην χερσόνησο τα γκρεμισμένα τείχη της αρχαίας πόλης, της Κασσιώπης όπου ήταν ονομαστός ναός του Κασίου Δία [...]”.

Οι τελευταίες αναφορές είναι ενδεικτικές της σύγχυσης που υπάρχει, μέχρι σήμερα σχετικά με την πόλη και το κάστρο της Κασσιώπης. Πολλοί μελετητές ταυτίζουν τις δύο αυτές τοποθεσίες ενώ φαίνεται ότι πρόκειται για δύο διαφορετικά πράγματα και με διαφορετική ιστορία. Το λιμάνι που αναφέρεται από την Ρωμαϊκή εποχή και η πόλη που το περιέβαλε έχουν πολύ μακρύτερη ιστορία (ασχέτως που η ίδρυσή τους δεν είναι απολύτως σαφής) από το κάστρο το οποίο κατασκευάστηκε για συγκεκριμένο λόγο και δεν είχε ζωή περισσότερη από διακόσια χρόνια. Εκτός από τα παραπάνω χωρία ενδεικτική είναι και η αναφορά από την Άννα Κομνηνή για την κατάληψη της Κασσιώπης από τον Ροβέρτο Γουισκάρδο στην Αλεξιάδα, όπου δεν ανα-

³² O. Dapper, *Naukeurige Beschryving van Morea...en de eilanden gelegen onder de Kunsten van Morea*, Άμστερνταμ 1688.

³³ Ευχαριστίες στην Catherine Vanderheyde που μετέφρασε το κείμενο από τα ολλανδικά.

³⁴ Α. Τσίτοας, “Στυλιανού Βλασσόπουλου Στατιστικά-ιστορικά περί Κερκύρας ειδήσεις”, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 21 (1977), σ. 16-17.

φέρει τίποτα για κάστρο παρα μόνο για τό λιμάνι³⁵. Εάν υπήρχε κάστρο ασφαλώς θα είχε κάποια συμμετοχή στην Ιστορία.

Τέλος ενδιαφέρον παρουσιάζουν τρεις επιστολές του πάπα Γρηγορίου του Διαλόγου σχετικά με την Κασσιώπη και την εγκατάσταση των κατοίκων της Ευροίας εκεί μαζί με το λείψανο του αγίου Δονάτου³⁶, στις οποίες αναφέρεται η Κασσιώπη ως *castrum* από τον 7ο ακόμα αιώνα. Ασφαλώς μετά τα μέσα του 2ου αιώνα και την ανασφάλεια που επακολούθησε σε όλες τις πόλεις της αυτοκρατορίας κατασκευάστηκε κάποιου είδους οχύρωση που να δικαιολογεί τον όρο αυτό. Το κάστρο του Μανουήλ κτίστηκε εξ αρχής σε άλλο χώρο για συγκεκριμένους λόγους και δεν περιείχε ποτέ πόλη με την συνήθη έννοια του όρου.

Φαίνεται λοιπόν ότι η ζωή του κάστρου ήταν πολύ συντομότερη από την ζωή της πόλης, δεν συμβαδίζε με αυτήν. Αυτό είναι ένα στοιχείο το οποίο οι παλαιότεροι δεν έλαβαν σοβαρά υπόψη τους και για το οποίο οι νεώτεροι ερευνητές με την συστηματική έρευνα των πηγών και των αρχαιολογικών δεδομένων, καλούνται να δώσουν απαντήσεις.

³⁵ “Τὴν δὲ κατ’ αὐτοῦ τῶν στόλων ἔφοδον μεμαθηκῶς ὁ Ῥομπέρτος, τὴν μάχην προαρπάζων ὁποῖος ἐκεῖνος, λύσας τὰ πρυμνήσια μετὰ τοῦ ναυτικοῦ αὐτοῦ παντός τὸν λιμένα Κασσώπης κατέλαβεν. Οἱ δὲ γε Βενέτικοι καταλαβόντες εἰς τὸν λιμένα Πασάρων καὶ μικρὸν κείθι διατρίψαντες τὴν τοῦ Ῥομπέρτου ἔφοδον μεμαθηκότες θάπτον καὶ αὐτοὶ καταλαμβάνουσι τὸν λιμένα Κασσώπης. Bernard Leib, *Anna Com-nene, Alexiade, regne de l’Empereur Alexis I Comnene (1081-1118)*”, tome II (livres v-x), Παρίσι 1967, σ. 52-7-14.

³⁶ Andrea Mustoxidi, *Delle cose Corciresi*, Κέρκυρα 1848, σ. xx- xxii.